

'Cultuur is een breinproduct'

Marc van Dijk – 08/03/11, 10:53



Antonio Damasio

Neurologen hebben de vrije wil doodverklaard. In een serie onderzoekt Trouw de mogelijke gevolgen hiervan. De toonaangevende onderzoeker Antonio Damasio laat zien dat ons bewustzijn in de kern dierlijker is dan we dachten. En toch zal hij de vrije wil nooit ontkennen.

Antonio Damasio begint zijn laatste boek met een anekdote. De hersenonderzoeker beschrijft hoe hij wakker wordt terwijl het vliegtuig waar hij in zit aan het landen is. Hij kijkt met een mix van vermoeidheid en opwinding om zich heen en weet vrijwel onmiddellijk waar hij is, wie hij is en wat hij de rest van de dag van plan is in zijn thuishaven Los Angeles.

Ogenschijnlijk een weinig opzienbarende ervaring, die wij allemaal na elke nacht en elk dutje hebben. Maar niet als je je realiseert wat er in die paar seconden van wakker worden als vanzelf gebeurt, legt Damasio uit. "Ontwaken betekende dat mijn tijdelijk afwezige geest was teruggekeerd, maar met mij daarin besloten, dat het eigendom (de geest) én de eigenaar (ik) present waren. Ontwaken had me de mogelijkheid gegeven weer tevoorschijn te komen en mijn mentale domeinen te overzien, de projectie van een magische film, weids als de hemel, deels documentaire en deels fictie, ook wel de bewuste menselijke geest genoemd."

In zijn boek 'Het zelf wordt zich bewust' (Self Comes to Mind)

reconstrueert Damasio met behulp van de nieuwste wetenschappelijke inzichten hoe het menselijke bewustzijn is ontstaan. Als een archeoloog graaft hij in de hersenen, om te achterhalen hoe wij als soort zijn 'ontwaakt'. Met andere woorden: hoe we in de loop der millennia zijn veranderd van wezens met enkel een geest (mind) die voorstellingen kan maken (iets wat volgens Damasio ook insecten kunnen) in mensen met een bewustzijn, dat wil zeggen: een geest met een extra vermogen. Dat extra vermogen is het toevoegen van een 'zelf', een hersenproces dat ervoor zorgt dat we voorstellingen 'de onze' maken. Zonder de subjectieve notie van 'eigendom' geen bewustzijn.

De belangrijkste stelling die de neuroloog in dit boek presenteert is dat het bewustzijn in de kern veel ouder is dan tot nu toe werd aangenomen, omdat het volgens hem zijn oorsprong vindt in de hersenstam, en niet in de hersenschors (cortex). Damasio: "In de hersenstam maken de hersenen de eerste ordening van informatie, de primitiefste voorstellingen in onze geest, het begin van het zelf." Dat is opmerkelijk, omdat de verfijnde hersenschors, die pas laat in de evolutie ontstond, meestal wordt gezien als bron en oorsprong van het bewustzijn. Als het bewustzijn al in de oudere en minder verfijnde hersenstam begint, betekent dit dat ook dieren over meer bewustzijn beschikken dan we zouden denken.

Toch is Damasio de laatste die zal beweren dat wij in wezen niet veel verschillen van dieren. Hij is ook niet iemand die beweert dat het menselijk bewustzijn slechts een onbeduidend bijproduct zou zijn in ons brein, een autonoom vlaggetje op een zelfstandig varende tanker waarvan wij ons ten onrechte de kapitein wanen. In een Amsterdams hotel legt hij uit dat hij sowieso weinig op heeft met dat reductionistische woord 'slechts'. "Alsof er steeds minder van de mens zou overblijven."

Staat u als neuroloog niet in de traditie van Copernicus, Darwin en Freud - wetenschappers die de mensheid ontnuchterden, terugbrachten tot minder dan wat zij zichzelf had toegedicht? "Nee. Die grote denkers hebben ons enkel met 'minder' achtergelaten voor zover onze ideeën waren verbonden met religieuze verklaringen die door de nieuwe inzichten minder acceptabel werden. Zoals we ooit leerden dat we niet het centrum van het heelal zijn, leren we nu dat we niet de controle hebben over alles wat zich afspeelt in onze geest. En dat onze geest onmogelijk te scheiden is van ons lichaam, hoe zou dat ook moeten: zij komt voort uit lichamelijke processen."

Zo klinkt u toch behoorlijk reductionistisch.

"Reductionisten proberen complexe menselijke waarden en zaken zoals het menselijk bewustzijn terug te brengen tot iets eenvoudigs. Dat is niet waar ik me mee bezig houd. Ik probeer in mijn boeken hoogstens extreem complexe zaken terug te brengen tot iets wat een beetje minder complex lijkt. Maar als je je ooit hebt verdiept in de opbouw van zelfs maar een enkele cel, dan zal je niet gauw beweren dat dit iets simpels is. Een cel is een compleet universum. Er zijn eencellige schepsels die een onvoorstelbaar complexe organisatie kennen. Dat weten we nog nauwelijks, omdat we nu pas microscopen ontwikkelen waarmee we ze kunnen zien. Ze doen precies wat wij doen: energie verwerven, opslaan en gebruiken, zichzelf verdedigen. Leven en sterven."

Maar zou u zichzelf een reductionist noemen?

"Het hangt ervan af wat er met dat woord bedoeld wordt. Als dat betekent dat ik zou moeten onderschrijven dat mensen 'slechts' zoemende neuronen zijn, dan niet. Omdat dit zoals gezegd suggereert dat neuronen simpel zouden zijn, iets dat op de een of andere manier in tegenspraak zou zijn met alles wat ons menselijk maakt, zoals cultuur."

En dat is niet zo?

"Nee. Het brein is de cultuur, de cultuur is het brein. Neuronen met hoogwaardige organisatieniveaus hebben niet alleen de geest en het zelf geconstrueerd, maar ook de cultuur. En cultuur bood weer een nieuw niveau van organisatie van mentale concepten, van voorstellingen. Van esthetiek en ethiek tot technologie en wetenschap; prachtige scheppingen."

Scheppingen van het brein?

"Hoe verwerf je cultuur? Door met je hersens dingen in je op te nemen die buiten je hersens zijn ontstaan. Maar die dingen die je in je opneemt, zijn door de eeuwen heen ontwikkeld in een gesprek tussen mensen met een bewuste geest. Breinen in gesprek met breinen. Je kunt cultuur niet scheiden van de hersenen, omdat er zonder hersenen, je kunt zelfs zeggen zonder neuronen, geen cultuur zou zijn."

"Soms is cultuur het product van één brein. Denk aan Karl Marx, die een manier bedacht om het politieke en economische systeem te analyseren. Of Jezus Christus. Mensen die eigenstandig in staat waren om een verklaringssysteem te bedenken. Maar vervolgens hebben ze dialoog nodig, om uiting te geven aan wat ze in zichzelf verbeeld hebben. Die verbeelding komt zo in de breinen van andere mensen. Je kunt de christelijke principes niet volgen als je ze niet in je hersenen hebt. Ze worden via oefeningen geïnternaliseerd. Zoals je viool leert

spelen.

"Het is een groot misverstand om te denken dat cultuur iets is dat 'buiten' ons ligt. Natuurlijk, cultuur vindt je in boeken, in muziekstukken, in schilderijen. Maar geen enkele van die culturele uitingsvormen heeft die gestalte kunnen krijgen zonder eerst in iemands geest te zijn verschenen. Allemaal breinproducten, die voortkomen uit hersenen en die vervolgens ook weer invloed uitoefenen op de ontwikkeling van andere breinen."

En daarin schuilt onze vrije wil?

"Inderdaad - 'vrij' tot op zekere hoogte. Aan de ene kant delen wij ons bewustzijn met de dieren en is de basis van ons zelfgevoel niet wezenlijk anders. Aan de andere kant zijn we in het geheel niet als dieren. Omdat we in staat zijn gebleken om cultuur te construeren en het is precies die cultuur die ons vrijheid geeft. Overigens is het dezelfde cultuur, de sociale verbanden waarin we leven, die ons in onze keuzemogelijkheden beperkt. Maar dat wil niet zeggen dat we geen vrije wil zouden hebben.

"Veel van wat wij 'vrije wil' noemen, komt neer op ons vermogen om nee te zeggen tegen dat wat ons biologische zelf wil. Als je genen bijvoorbeeld bepalen dat je seks wilt met een bepaald persoon, maar in jouw cultuur is dat niet geoorloofd, dan kun je ervan afzien. Dat is dan een bewuste, vrije keuze. Het is idioot om te beweren dat wij geen vrije wil zouden hebben."